

विनाय कछाज्

स्मृतिग्रन्थ



मिडिया र प्रविधिसँग जेलिएको जीवन

विनयकुमार कसजू धेरै विषय र क्षेत्रहरूमा रुचि राख्ने गतिशील व्यक्ति थिए । उनी पत्रकार, सञ्चार माध्यममा अनुभवी थिए । उनको पहिचान धेरै थियो, प्रशिक्षक, टेक्नोलोजी उत्साही, विकास सञ्चारकर्मी, सूचनाको अधिकारको अधिवक्ता, ब्लगर, बालसाहित्यका लेखक, सङ्ग्रहकर्ता आदि । समग्रमा उनको जीवन पत्रकारिता, विकास पत्रकारिता, सामुदायिक मिडिया र सूचना सञ्चार प्रविधिको क्षेत्रमा जेलिएको थियो ।

मैले विनय कसजूलाई ठ्याक्कै कहिले भेटेँ भन्न सकिदैन । मार्टिन चौतारीको मिडिया र प्रविधिमा चासो राख्ने अनुसन्धाताको नाताले मैले उनलाई धेरैपटक भेटेको छु । सुरुको भेट भने मार्टिन चौतारीमै भएको हुनुपर्छ । उनको पुस्तक मिडियाको लोकतान्त्रीकरणको समीक्षा पनि गरेको छु । भन्ने नेपालमा डिजिटल प्रविधिको अनुसन्धान गरेदेखि उनले यसबारे बनाएका न्युज क्लिपिङ हेर्न समय समयमा उनको घर सानेपामा जाने पनि गर्थे । मलाई लाग्छ मैले उनलाई अन्तिम पटक २०७३ मा उहाँको घर सानेपामा भेटेको थिएँ । यो भेटको चाँजोपाजो गर्दा म जापानमा थिएँ । हामी दुईबिच पटकपटक फेसबुकको मेसेन्जरमा वार्ता भएको थियो ।

क्योटो युनिभर्सिटीको विद्यावारिधि विद्यार्थीको हैसियतमा म नेपालमा मिडिया र टेक्नोलोजी बुझ्न फिल्डवर्क गर्दै थिएँ । मेरो खोजीको विषय थियो, नेपाली पत्रपत्रिकाको डिजिटल सङ्क्रमण । यसबारे जान्नको लागि मैले अन्तर्वार्ता लिनुपर्ने व्यक्तिहरूको सूचीमा उनी थिए । २०७३ माघ १३ मा भएको यो भेटमा उनले मसँग एनालगबाट डिजिटल प्रविधिमा नेपाली समाजको सङ्क्रमणबारे आफ्नो ज्ञान साझा गरे । हामीले धेरै विषयमा कुरा गर्यौँ : मिडिया (पत्रिकाहरू, र पत्रिकाहरू), प्रविधिहरू (टाइपराइटरहरू, छापाखानाहरू, कम्प्युटरहरू, र मोबाइल फोनहरू), र पत्रकारिता (प्रिन्ट र अनलाइन) ।

सत्य २०४० देखि २०५१ सम्म प्रकाशित भएको थियो । प्रमोद प्रधानले बालसाहित्यमा विनय कसजूको योगदानका बारेमा आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेअनुसार, उनले यो नाम सबैभन्दा लोकप्रिय सोभियत पत्रिका प्रव्दा को नेपालीमा सत्य अर्थ लाग्छ त्यसबाट प्रभावित भई सत्य नाम रोजे । २०४२ मा सत्यमा सामग्री प्रकाशित गरेको आरोपमा कसजू दुईपटक पक्राउ परे । पहिलो, जेठ ५ देखि २८, २०४२ सम्म शिक्षक आन्दोलनलाई समर्थन गर्ने समाचार प्रकाशित गरेकोमा जेलमा परे । दोस्रो, तिजको अवसरमा प्रकाशित अङ्क ९५ मा 'विवादास्पद' लाइन समावेश गरिएको कारण उनीमाथि देशद्रोहको आरोप लगाइएको थियो र असोज ५ देखि २०, २०४२ सम्म जेलमा राखिएको थियो । गीतमा 'सामन्तको राज्यसत्ता धर्म ग्रन्थ रैछ' भन्ने लाइनमा आपत्ती जनाइएको थियो । २०५१ फागुनमा उनले यो पत्रिका बन्द गरे । त्यति बेलासम्म उनले देउराली नामक ग्रामीण पत्रिका सम्पादन गरिसकेका थिए ।

सत्यको मुख्य उद्देश्य राजनीतिक परिवर्तन थियो, तर देउरालीको अर्को उद्देश्य थियो: मिडिया मार्फत सामुदायिक विकास । यो पत्रिका सुरुवातबारे रमाइलो कथा छ । सन् १९८६ मा नेपाल प्रेस इन्स्टिट्युट (एनपीआई) र एसियाली मिडिया इन्फर्मेसन एण्ड कम्युनिकेसन सेन्टर (एएमआईसी) ले संयुक्त रूपमा आयोजना गरेको कार्यशालाबाट यो पत्रिकाको थालनी भएको हो । यस कार्यक्रममा एनपीआईका कार्यकारी निर्देशक भारतदत्त कोइरालाको पहलमा नेदरल्याण्डले गोरखाको ग्रामीण विकासका लागि पत्रिका निकाल्ने योजना बनाएको थियो र विनयलाई उक्त पत्रिकामा काम गर्न अनुरोध गरेको थियो । विनयले गोरखाको सट्टा पाल्पामा पत्रिका छाप्न सकिन्छ कि भनेर सोधे । त्यसपछि भारतदत्त कोइरालाले उनलाई पत्रिकाको प्रकृति र प्रकाशन गर्ने तरिका बुझाउने योजना बनाउन आग्रह गरे । कार्यशालाको क्रममा विनयले एउटा योजना बनाए, तर, दातृ निकायको चासो खाडी युद्धका कारण इराकमा मोडिएपछि यस कार्यले मूर्त रूप लिएन ।

उनले ग्रामीण विकास पाल्पा (आरडीपी) नामक गैरसरकारी संस्थाको तर्फबाट भदौ १४, २०५१ मा देउराली पत्रिका सम्पादन र प्रकाशन गरे । यस संस्थाले एसिया फाउन्डेसनबाट पहिलो तीन वर्षको लागि कोष र डेनमार्कको संस्था एमएस नेपालबाट आवधिक आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेको थियो । ग्रामीण पत्रपत्रिका भएकाले सुरुदेखि नै यसमा आआफ्नो समुदायका मानिसहरूलाई चाहिने समाचार र जानकारी समावेश हुने गरेको छ । उनले गैर-पत्रकारहरूलाई तालिम प्रदान गर्न बेयरफुट (नाङ्गो खुट्टा) पत्रकारिता तालिम सञ्चालन गरे ताकि उनीहरूले आफूले

त्यही दिन मैले विस्तृतमा उनको प्रविधिसँगको यात्रा थाहा पाउने संयोग जुट्यो ।
उनी नयाँ प्रविधि प्रयोग गर्न उत्साहित हुन्थे । एनालगबाट डिजिटलमा उनको
सङ्क्रमण रोचक छ । रिडीको एक विद्यालयमा शिक्षकको रूपमा कार्यरत हुँदा
उनले सन् १९६८ मा बेलायती लाहुरेसँग जर्मन-निर्मित टाइपराइटर किनेका
थिए । यो एनालग टाइपराइटर उपयोगी भयो । उनले पढाउने विद्यालयको परीक्षा
प्रश्नहरू तयार गर्न र विद्यार्थीहरूको मागअनुसार लखनऊबाट किनेका दुर्लभ
पुस्तकहरूका अध्यायहरू टाइप गर्न यही मिसिन सहयोगी भयो । २०२८ मा
श्रीनगर पत्रिका छाप्न थालेपछि सुरुका अङ्कहरू छाप्न वाराणसी र गोरखपुर
जानुपरेको थियो । सन् १९७३ मा २० हजार रुपैयाँ लगानी गरेर कुमार प्रेस
नामको आफ्नै छापाखाना स्थापना गरेपछि यो परिवर्तन भयो । त्यसपछि उनले
यस लेटरप्रेसमा पत्रपत्रिका, पुस्तक र पर्चाहरू प्रकाशित गरे । सन् १९९५ मा
उनले एउटा सानो ट्याब्लेट कम्प्युटर किनेका थिए, जुन उनले अन्तर्राष्ट्रिय
आगन्तुक कार्यक्रममा अमेरिका गएपछि किनेका थिए ।

उनको पत्रकारिता यात्रा २०२२ मै सुरु भएको देखिन्छ । भैरहवाबाट प्रकाशित
शक्ति लम्सालले सम्पादन गरेको दैनिक निर्णय का उनी रिडी संवाददाता भएका
थिए । त्यस्तै मनोरञ्जनात्मक पत्रिका पाहुर को सम्पादन उनले २०३० देखि
२०३५ सम्म गरे । २०३३-२०३४ मा उनले चौतारी नामक हवाई पत्रिका पनि
सम्पादन गरे । २०२७ मा उनी गुल्मी रिडीबाट पाल्पा बसाइँ गरेपछि नै साथीसँग
मिलेर उनले यो त्रैमासिक श्रीनगर निकालेका थिए । २०२८ देखि २०३५ सम्म
प्रकाशित यो समसामयिक सङ्कलनको पत्रिका थियो ।

२०३७ मा भएको जनमतसङ्ग्रहको क्रममा उनी खुलेरै यसको पक्षमा लागे
'जनपक्षीय बहुदल प्रचार समिति' मार्फत । उनले आफ्नो छापाखानामा
प्रजातन्त्रपक्षीयका लागि पर्चा प्रकाशित गरे । पाल्पामा भएको जनमत सङ्ग्रहमा
लोकतान्त्रिकहरूले विजय हासिल गरे । तर राजनीतिमा उनको संलग्नताले
उनलाई आफ्नो पत्रपत्रिका प्रकाशित गर्न कम समय दियो ।

वाम राजनीतिमा उनको संलग्नताले उनलाई २०४० मा आफ्नै पत्रिका सत्य
प्रकाशित गर्न उत्प्रेरित गर्‍यो । उनले जनमत सङ्ग्रहपछि नयाँ पत्रिका दर्ता गर्ने
सोच बनाए । २०३९ मा पत्रिका दर्ता पनि गराए तर, नयाँ पत्रिका दर्ता गराउन
उनलाई सजिलो थिएन । सरकारले नयाँ पत्रिका दर्ता खोल्दा पनि प्रमुख जिल्ला
अधिकारीले दर्ता गरेनन् । कमलराज रेग्मीले सहयोगबाट अन्तिममा उनी सत्य
दर्ता गराउन सफल भए ।

रुचाएको समाचार पत्रपत्रिकामा बनाउन र पठाउन सकून् । सन् २००१ सम्ममा ६०० भन्दा बढी व्यक्तिहरूले यस्तो प्रशिक्षण पाए । अखबारले सुरुदेखि नै सरल र अनौपचारिक भाषा प्रयोग गर्ने भएकाले नव-साक्षर लगायत पाठकहरूमाफ यो पत्रिका निकै लोकप्रिय भयो । सन् २००४ सम्म, ५० जिल्लाहरूमा १५०० प्रतिहरू वितरण गरिएको थियो ।

२०५४ सालदेखि काठमाण्डौ बसाइ सरेपनि २०६५ सालसम्म देउरालीको सम्पादन गरिरहे । काठमाण्डौ सरेयता समुदाय/नयाँ मिडियाका अन्य रूपहरू र नेपाली मिडियाको लोकतान्त्रिकीकरणमा ध्यान दिन थाले । यसबिच विनयका तीन पुस्तकहरू प्रकाशनमा आए । उनले लेखेका पुस्तकहरू हुन्- सामुदायिक रेडियो : स्थापना र संचालनको लागि सहयोगी पुस्तक (२०००), सूचना प्राविधिको शक्ति र नेपालमा यसको उपयोग (२०००), र मिडियाको लोकतान्त्रीकरण (२००६)। यिनले विनयको ग्रामीण पत्रकारिताबाट नयाँ मिडियाको प्रयोगको सङ्क्रमणलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँदछन् । मिडिया र टेक्नोलोजीको महत्त्व र शक्तिको बारेमा जानकारी गराउनका लागि यी तीनवटा पुस्तकहरू आम मानिसहरूलाई लेखिएका हुन् । पहिलोमा सामुदायिक रेडियो स्थापना र सञ्चालन गर्न इच्छुक व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरिएको छ । दोस्रो पुस्तकमा दुई भागहरू छन् एउटा, सूचना प्रविधिको बारेमा सामान्य जानकारी प्रदान गर्ने, र अर्को, नेपालमा सूचना प्रविधिको विकास र सम्भावित प्रयोग बताउने । तेस्रो पुस्तकले नेपालमा सञ्चारमाध्यमको लोकतन्त्रीकरण जस्ता सरकारी-सञ्चारमाध्यमको सुधार, सञ्चारका साधनहरूमा सहज पहुँच र मिडियाको एकाधिकारको अन्त्यलाई प्रकाश पारेको छ । उनले मिडिया सर्भिसेज इन्टरनेसनलका निर्देशक, उच्चस्तरीय मिडिया सल्लाहकार आयोगको सदस्य (जुलाई-सेप्टेम्बर, २००६), र प्रमुख सूचना आयुक्त र राष्ट्रिय सूचना आयोग, नेपाल (२००८-२०१२) लगायतका धेरै पदहरूमा काम गरे ।

हुन त त्यो प्रत्यक्ष भेटपछि पनि विनय कसजूसँग अनलाइनमा बातचित भएकै थियो । मार्च सन् २०१९ मा नेपाल फर्केँ तर विविध कारणले उनलाई भेट्ने मौका भने जुटेन । उनको मृत्युपछि त त्यो सम्भव पनि भएन । उनलाई हार्दिक श्रद्धाञ्जली ।